

«ЄВРОПЕЙСЬКІ ДІАСПОРИ УКРАЇНИ»

Матеріали до лекцій з курсу

АЛЬБЕРТ ВЕНГЕР

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Co-funded by
the European Union

«ЄВРОПЕЙСЬКІ ДІАСПОРИ УКРАЇНИ»
Матеріали до лекцій з курсу

Укладач: Альберт Венгер

Рецензенти:

к. іст.н. Валерія Лавренко

к. іст. н. Тетяна Кудрицька

Для ілюстрації обкладинки використано фото з особистого архіву Альберта Венгера. Лектор та слухачів курсу "Європейські діаспори України" на фоні школи с. Миколайполе Запорізької області. Літо 2024 р.

за фінансової підтримки Європейського Союзу

“Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.”

«Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу. Ні Європейський Союз, ні грантодавець не можуть нести за них відповідальність».

Дніпро – 2024

ЗМІСТ

I.	Передмова	3
II.	Теми лекцій	5
III.	Теми для обговорення	6
IV.	Список рекомендованої літератури та джерел до курсу	7
V.	Інформаційний ресурс для вивчення курсу	12
VI.	Архітектурна спадщина європейських діаспор в Україні.	38

ПЕРЕДМОВА

Історія України є органічною частинною європейської історії, а історія міжетнічних контактів українців з сусідніми народами налічує багато століть. Курс «Європейські діаспори України» покликаний прослідкувати історію перебування європейських діаспор на території України від минувшини до сьогодення. Історичний досвід співжиття різних народів Європи не є безхмарним протягом багатьох століть досвід був різним від етнічних конфліктів до толерантного співіснування та вироблення оптимальних моделей співжиття. Під час вивчення даного курсу слухачі зможуть побачити вклад який внесли у вітчизняну історію представники європейських діаспор, простежити точки співпраці та конфліктів.

У даному посібнику вміщено перелік лекційних тем та тем для обговорення на семінарських заняттях, вміщено рекомендований список літератури, який, без сумніву, слухачі зможуть розширювати завдяки власному пошуку. Для кращого ознайомлення з тематикою курсу, та занурення в тему вміщено уривки з історичних та історіографічних джерел. Окремий розділ присвячено візуальним джерелам, а саме архітектурним пам'яткам які залишилися на території України у спадок від європейських діаспор.

OVERVIEW

The history of Ukraine is an organic part of European history, and the history of interethnic contacts between Ukrainians and neighboring nations goes back many centuries. The course “European Diasporas of Ukraine” aims to trace the history of European diasporas in Ukraine from the past to the present. The historical experience of coexistence of different peoples of Europe is not cloudless. Over the centuries, the experience has varied from ethnic conflicts to tolerant coexistence and the development of optimal models of coexistence. While studying this course, students will be able to see the contribution made to national history by representatives of European diasporas, trace the points of cooperation and conflict.

This manual contains a list of lecture topics and topics for discussion in seminars, as well as a recommended reading list, which students will undoubtedly be able to expand on through their own research. For better familiarization with the course topics and immersion in the subject, excerpts from historical and historiographical sources are included. A separate section is devoted to visual sources, namely architectural monuments that have remained on the territory of Ukraine as a legacy of European diasporas.

ТЕМИ ЛЕКЦІЙ

- I. Вступ до курсу
- II. Рухи народів у первісну добу на території України.
- III. Європейські народи на території Київської Русі.
- IV. Європейські діаспори в Галицько-Волинській державі.
- V. Європейські діаспори у часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.
- VI. Козацька держава та європейські громади.
- VII. Формування Європейських громад підросійської України у XVIII-XIX ст.
- VIII. Європейські діаспори в південно-західній Україні.
- IX. Європейські діаспори у процесах модернізації України у XIX ст.
- X. Європейські громади України в роки Першої світової війни.
- XI. Європейські громади України в роки Української революції.
- XII. Політика коренізації в УРСР.
- XIII. Європейські громади на землях Західної України в міжвоєнну добу.
- XIV. Європейські громади в роки німецької окупації України.
- XV. Європейські громади у повоєнний час.
- XVI. Європейські громади УРСР у 1960-1980х рр.
- XVII. Відродження національного життя європейських громад в роки незалежності України.
- XVIII. Європейські громади в роки Російсько-Української війни.

ТЕМИ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Західноєвропейська еліта при дворі давньокиївських князів;
2. Місія єпископа Адальберта та її вплив на русько-німецькі відносини;
3. Давньоруські літописи та європейські діаспори;
4. Поліетнічність українських земель у записках іноземних мандрівників ранньомодерної та модерної доби;
5. Роль німецької громади у поширенні магдебургського права;
6. Італійські торговельні колонії на півдні України;
7. Етнічний фактор під час козацьких повстань XVI-XVII ст.
8. Етнічний фактор під час визвольної війни Богдана Хмельницького;
9. Повне зібрання законів Російської імперії, як джерело з вивчення європейських діаспор України;
10. Розвиток соціальної сфери у менонітських колоніях;
11. Економічні особливості розвитку болгарських колоністів;
12. Розстріляне відродження в УСРР та європейські діаспори;
13. Осадництво у Другій Речі Посполитій;
14. Депортації німецького населення.
15. Політика німецької окупаційної влади стосовно етнічних німців 1941-1943 рр.
16. Відродження національних товариств у 1990-х рр.
17. Спільні українсько-європейські проекти з вивчення історичної спадщини європейських діаспор у 1990-2000-х рр.
18. Матеріальна спадщина європейських діаспор в Україні та Російсько-Українська війна.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ

1. Вінцковський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости» / Т. Вінцковський // Поляки на півдні України та в Криму. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2007. – С. 386-390.
2. Греки на українських теренах : нариси з етнічної історії. Документи. Матеріали. Карти / Центр. Держ. архів; М. Дмитрієнко та ін. ; вступ. ст. В. Смолія. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.
3. Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. / О. І. Гуржій // УІЖ. – 1993. – № 3.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право / Олександр Іванович Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.
5. Гусєв В. І. Проблеми національних меншин у планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії) / В. І. Гусєв // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27-30.
6. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний український діяч» / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 95-103.
7. Животівський В. О. Культура і освіта національних меншин радянської України у 20 рр. / В. О. Животівський // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність : VII Всеукраїнська наук. конф. : (матеріали пленарного та секційного засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 233-236.
8. Закарпаття в етнополітичному вимірі / редкол. : Ю. Левенець (голова) та ін. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
9. Захаржевська В. О. Роль Укрдержнацменвидаву в розвитку духовної культури болгарської діаспори в Україні / В. О. Захаржевська //
10. Зиморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Бартоломій Зиморович / пер. з лат. Н. Царьової ; наук. коментар І. Мицька ; відп. ред. О. Шишка. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
11. Калоєров С. А. Греки Приазов'я: аннотированный библиографический указатель. – Донецк : Юго-Восток, 1997. – 196 с.

12. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Миколайович Капраль. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 440 с.
13. Касьєнс М. Етнічна структура торгової спільноти Південної Бессарабії наприкінці XIX ст. / М. Касьєнс // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 41. – С. 69-73.
14. Козлов Ю. М. Поляки в Україні. Спроба ретроспективи : національність-мова-культура / Ю. М. Козлов // Проблеми історії України
15. Константин Багрянородний про русів і печенігів // НПВУ. – Ч. 1. – С. 90-94.
16. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
17. Костянтин Порфірородний (905-959) про східноєвропейські етноси // НПВУ. – Ч. 1. – С. 86-88.
18. Котигоренко В. О. Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 / В. О. Котигоренко // Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е-Й. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.
19. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний аспект / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд,
20. Котик А. Роль Магдебурзького права та органів місцевого самоврядування у становленні та розвитку міст Східної Галичини / А. Котик // Проблеми малих міст України : розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Золочів-Львів, 27-28 трав. 2000 р.). – Львів : Державність, 2000. – С. 199-205.
21. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917-1931) : монографія / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.
22. Кравчук Д. В. Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (сер. 1942 – перша пол. 1944 р.) / Д. В. Кравчук //

- Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2014. – Вип. 40. – С. 145-151.
23. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 72-81.
24. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець ; Нац. Акад. Наук України, Ін-т історії України. – К. : б. в., 1995. – 272 с.
25. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. – Львів : МП «Слово», 1992. – 151 с.
26. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – ХVІ, 591 с
27. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці : тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн. – Ужгород : вид-во Валерія Падяка, 2016. – 316.
28. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород : вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
29. Мазурок О. С. Про соціальну структуру та національний склад промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму / О. С. Мазурок // УІЖ. – 1988. – № 10. – С. 94-103.
30. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Генеза, 1996. – 942 с.
31. Меховський М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. Міжетнічні відносини під час визвольної війни : [фрагмент з «Літопису Самовидця»] // НПВУ. – Ч. 1. – С. 165-168.
32. Микитенко О. О. Фольклорні спогади про втрачений етнос: сербські поселення в Україні / О. О. Микитенко // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. – К. : Вежа, 1995. – С. 95-102.
33. Міронова І. С. Національні меншини України : навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв : вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 463 с.

34. Нариси історії Львова / відпов. ред. І. П. Крип'якевич. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 440 с.
35. Наулко В. І. Етнографічний вісник [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Etnografichny_visnyk
36. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин в Україні, 1998. – 71 с.
37. Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик / упоряд. І. Винниченко, В. Горовий. Інститут досліджень діаспори. – К. : ВД «Стилос», 2003. – 252 с.
38. Національно-культурні товариства України [на початок 1995 р.] // НПВУ. – Ч. 2. – С. 628.
39. Непокупний А. П. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.: («Реєстри всього Війська Запорозького» 1649 р. і мовнотериторіальні контакти) / А. П. Непокупний, Є. С. Отін, Є. В. Горська та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 150 с.
40. Пекарчук В. М. Культура етноменшин України: відродження й розвиток (1990-2000-ні рр.) // УІЖ. – 2015. – № 2. – С. 131-162.
41. Петришин Г. Роль самоврядування у розвитку міст Галичини / Галина Петришин // Проблеми малих міст України : розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Золочів-Львів, 27-28 трав. 2000 р.). – Львів : Державність, 2000. – С. 206-210.
42. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року : історичні нариси / Р. Пиріг; НАНУ. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 336 с.
43. Постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні, 10 квітня 1938 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 255-256

44. Резолюція Всеукраїнської наради нацменшин прикордонних районів про стан та чергові завдання роботи серед нацменшин прикордонних районів, 13-14 серпня 1932 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 225-229.
45. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Скальський // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 185-202.
46. Солдатенко В. Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження / В. Ф. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 3-20.
47. Спустошення Русі татаро-монголами : [фрагмент з праці В. де Рубрука] // НМВУ. – Ч. 1.
48. Шевальє П. Розвідка про перекопських татар // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 53-73.
49. Штейнле О. Ф. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945-1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 220-226.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Європейські народи Русі - України в літописних джерелах

З Повісті временних літ ... ¹

... В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимигола, корсь, летьгола, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, - до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід - до землі Англійської і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни. німці, корляги, венециці, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим...

.... У РІК 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого. І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас». Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків». І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною. І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю...

У РІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри:

---

¹ Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit02.htm>

«Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, - того заріжемо богам». А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурих людей. І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той] що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам» Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях і із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина свого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сіні під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили бо люди були тоді невігласами і поганами...

.... У РІК 6526[1018]. Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до [города] Волині, і стали [війська] обаполи ріки Бугу. А був у Ярослава кормилець і воєвода Блуд 1. І став Блуд 1 глузувати з Болеслава, говорячи: «Ось як ми пропорем тобі тріскою черево твоє товстее!» Був бо великий і важкий Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямущий. І сказав Болеслав до дружини своєї 2: «Якщо вам од сього глузування не прикро, — я один погибну!» І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним — вої його. Ярослав | же не встиг приготуватися до бою, і перемиг Болеслав Ярослава. Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгороду, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком. І сказав Болеслав: «Розведіте дружину мою по городах на

покорм». І було так [зроблено]. Коли ж Ярослав прибіг до Новгороду, хотів він утікати за море. Та посадник Костянтин, син Добринин, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можем іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком». І стали [новгородці] гроші збирати: з мужа — по чотири куни, а з старост — по десять гривень, а з бояр — по вісімдесят 3 гривень. і привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих. Болеслав тим часом перебував у Києві, сидячи [тут], а нерозумний Святополк наказав: «Скільки ото ляхів по городах — бийте їх!» і побили ляхів, а Болеслав утік із Києва, узявши майно, і бояр Ярославових, і дві сестри його⁴, [Передславу та(Премиславу)] „ І Анастаса, [попа] десятинного⁵, він приставив до майна, бо той увійшов був йому в довір'я обманом, і безліч людей він повів із собою, і городи червенські зайняв собі. І вернувся він у землю свою. Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк у Печеніги.

З Галицько-Волинського літопису ...²

... Так от, раніш ми писали про пожежу города Холма в Куремсину війну. Город же Холм так був споруджений за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полі і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: “Як іменується се місце?” І вони сказали: “Холм йому ім'я є”. І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву. І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква Святої Трійці запалена була і знову була споруджена. Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день.

---

² Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>

І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар, сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села...

Записки мандрівників

Мартін Грунберг. Опис міста Львова³

...Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Дуже гарні околиці... Як тільки трохи перейти через поріг, натрапиш на стільки дивовижних речей, що деінде треба було б подорожувати сто миль, щоб таке побачити. Тут широкі поля, гори і долини, пагорби і верхи, чагарники й ліс. Відразу за міською брамою все це не тільки можна оглядати, але й досягти руками. Не знаю міста у всьому королівстві, яке було б багатше на садки. Тут ростуть горіхи і сливи, розміром з куряче яйце. Їх пакують у великі бочки і вивозять аж до Москви. Виноград з тутешніх садів не тільки носять кошиками на ринок, але й роблять вино до погребів по 50-60 бочок з одного преса. Завдяки умінню і пильності виноробів їхнє вино міцніше з року в рік, так що деякі вина приймають за привезені, а не місцеві... Кипариси і розмарин тут побачиш не тільки в вазонах, але й на ділянках. Гарні каштани, дині, артишоки та деякі інші іноземні рослини тут не дивина. І вони не лише квітують, але й дають плоди... Запавні нагідки, найкращі фіалки та інші свіжі квіти можна знайти тут в будь-який час цілий рік. І городи вони мають не тільки для пожитку, але й для забави – у городах є гарні альтанки, ставки, навіть майданчики для кеглів.

...Вся худоба, що її женуть з Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. А тутешніх щупаків їдять і у Відні, хоч там і протікає під семи мостами багатий на рибу Дунай.

Я об'їхав пів-Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок, і майже кожний чужинець знайде таке печиво, як у своїй країні, – хліб, струцлі, тістечка, чи як ще їх назвати. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, але й привезеного. А вино

---

³ Режим доступу: https://www.ji.lviv.ua/n73texts/Opys_Lvova.htm

їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина – там його склад.

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одягу, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малмазії вирує натовп крітян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається неначе тут порт відразу за брамою міста.

Щотижня буває три торговельних дні – по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії і Волощини. Отже щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І хіба не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи про всю Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами...

Гійом Левесер де Боплан

Опис України...⁴

Про звичаї польської шляхти

Польська шляхта доволі сумирна та ввічлива з вищими од себе — воєводами та іншими урядовими особами Речі Посполитої; з рівними собі і своїми співвітчизниками товариська, зате дуже пихата і чванлива з нижчими від себе. З іноземцями привітна; взагалі іноземців тут небагато, і вона не дуже охоче з ними спілкується. Турків і татар бачать лише на війні із шаблею в руках. Через брутальність московитів з ними не мають нічого спільного, не хочуть підтримувати стосунків, так само, як із шведами та німцями, до яких відчувають таку сильну відразу, що не лише їх не люблять, але й вельми ненавидять. Якщо ж поляки інколи вдаються до послуг німців, то лише при нагальній потребі, французів, навпаки, називають своїми братами, мають з ними подібні звичаї та замилювання як у вмінні вільно

---

⁴ Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop2.htm>

висловлюватися, так у властивій їхній природі щирості та життєрадісності. Веселі, люблять сміятися, а співаючи, не дають себе полонити меланхолійною настрою. Французи також дуже поважають і шанують цей народ, бо загалом це добрі, незлостиві, зичливі й дотепні люди. Ті поляки, що здобули повнішу освіту, досягають великого успіху, мають добру пам'ять, виглядають пишними та величними у своїх шатах, одягаються у коштовні хутра. Я бачив таке соболеве хутро, яке коштувало понад дві тисячі еку, було оздоблене великими золотими гудзиками, прикрашеними рубінами, смарагдами, діамантами та іншими коштовними каменями. За ними звичайно править велика кількість челяді. Ті слуги дуже сміливі, відважні, вправно володіють зброєю. У цьому переважають усіх своїх сусідів, бо ні на мить не розлучаються зі зброєю. Та й справді, майже завжди воюють з наймогутнішими європейськими володарями — турками, татарами, московитами, шведами, німцями, а інколи навіть з двома-трьома одночасно*. Так сталося року 1632 і 1633, коли воювали з турками, татарами і московитами. Дуже добре виплуталися з цього, вигравши для себе кілька важливих битв. Незадовго, 1635 року, розпочали війну із шведами. При посередництві королівського посла месьє д'Аво між польським та шведським королівством укладено в Пруссії мир; обидва королі з цього були вельми задоволені. Окрім своєї щедрості поляки ще дуже гостинні, шанобливо приймають в себе вдома друзів, які висловлюють їхній господі * 3 серпня 1632 р. до червня 1634 р. відбувалася Смоленська війна Речі Посполитої з Росією; 1633 р. війна з Туреччиною; з 1618 року точилася Тридцятилітня війна Речі Посполитої із Швецією. 105 повагу. Приймають також чужоземців, яких ніколи не бачили, обходяться з ними так шанобливо, ніби здавна знаються з ними. В цьому краї є дуже багаті магнати, які мають вісімсот тисяч фунтів щорічного прибутку з родових маєтностей, не рахуючи ще й бенефіцій з королівщини, що складає шосту частину королівства. Ті великі багатства лише з того, що селяни не мають права володіти спадковими землями; усе належить магнатам, котрі безперервно збагачуються чи то наїздами, чи конфіскацією майна бунтівників і заколотників, яке приєднується до згаданих уже нами земель королівщини. Однак, оскільки шляхта боїться, що король, збагатившись таким чином, стане абсолютним володарем, вона перешкоджає йому тією королівщиною володіти. Та це не виходить

на зле, бо вони це краще од нього роблять. Коли ті люди йдуть на війну, то так дивно сповнюють свою повинність, що якби такого вояка побачив у нашому війську, то забув би про страх, а лише розглядав би його лаштунки. А крім того, всі вони споряджені наступальною зброєю. Подам вам опис озброєння, яке бачив на особі пана Дечинського, ротмістра (тобто капітана) козацької хоругви (вершників, озброєних луками і стрілами). Насамперед, на кольчuzі він носив шаблю, на голові — залізний шишак, з якого обіруч звисала залізна сітка, зроблена з такого ж матеріалу, як і кольчуга, вона захищала потилицю і рамена; він мав ще мушкет, а якщо його не було, то лук і сагайдак. До паска причіплював шило, кресало (для гострення шабелі і ножа, а також викресування вогню), ніж, шість срібних ложечок, складених за величиною у червоний сап'яновий футлярчик. За пояс був заткнутий пістоль, ошатна хустка, невелика шкіряна торбинка, яку можна складати; у ній легко вміщалося півлітрове горня, яким черпають воду під час військових походів. Мав також спеціальний сукняний мішечок (велика торбинка з червоного полотна; якщо вона плоска, то в неї вкладають листи, папери, гребені, навіть гроші), нагайку (невеликий шкіряний батіг, яким поганяють коней), два-три пучки шовкових шнурів завтовшки півмізинця; цим шнурком зв'язують бранців, які трапляються їм по дорозі. Все це висить на поясі з протилежного боку від шаблі. А крім того — ще й ріг, щоб чистити коневі рота, а ззаду, при сідлі, збоку, великий дерев'яний цебер, що вміщає піввідра води, з нього напували коня. Ще були три ремінні пута (шкіряні ремені, якими триножать коня, коли пускають його на пашу), щоб зв'язувати коня, коли він пасеться. А крім того, якщо жовнір не мав лука, за плечима в нього; висіла рушнице, ладунок (плоска шкіряна торба, в яку вкладають рушничні та пістолетні набойки), мав при собі рушничну викрутку і порохівницю. Зважте самі, чи людині, озброєній таким чином, легко змагатися з ворогом. Гусарія, озброєна списами, складається із заможних шляхтичів, які мають прибуток до 50 тисяч фунтів щорічно; вона дуже добре споряджена. Звичайний їхній кінь вартує не менше 200 дукатів, а всі їхні коні турецькі, привезені з анатольської провінції, званої Кармелія. Гусари несуть службу з п'ятьма кіннями, отже, в одній хоругві із ста списів є лише двадцять гусарів. Вони йдуть першою шерогою, створюючи так званий фронт, а позаду кожного чотирма рядами ступають

слуги. Їхні списи довгі на дев'ятнадцять стіп, од вістря до держална порожні, а ратища зроблені з міцного дерева. На вістрі списів почеплено прапорці — біло-червоні, зелено-сині, чорно-білі. Ті прапорці обов'язково двобарвні і мають чотири-п'ять ліктів завдовжки; певно, цими прапорцями лякають ворожих коней, коли хочуть розламати ряди противника: нахилиючи списи, мчать на конях в атаку, прапорці перекручуються в повітрі і лякають коней ворога. Гусари також одягнені в панцирі, носять наручники, наколінники, шапки-сисюрки тощо. Мають ще й шаблю, палаш, прив'язаний з лівого боку до сідла, а з правого — довгий меч, широкий при держалні; він звужується і закінчується квадратним вістря: ним протинають живого ще ворога, скиненого з коня на землю. Задля цього меч 107 має п'ять ступнів у довжину, надруків'я його кругле, щоб зручніше було тиснути до землі і протинати на ворогові кольчугу. Палашем рубають тіло ворога, шаблею б'ються і розсікають кольчугу. Воїни мають також бойові молоти вагою понад шість фунтів, що подібні на наші чотирикутні піки, вони добре наточені і насажені на довгі держакі, аби розбивати панцирі та шоломи противника. Якщо їхнє озброєння та спосіб ведення війни нам видається відмінним од нашого, то з подальшої розповіді побачите, що їхні бенкети і те, що на них робиться, зовсім не схоже на звичай більшості народів світу. Магнати, які дуже на цьому перечулені, багаті і трохи бідніші, вельми щедро один одного гостюють в залежності від своїх можливостей. З усією переконливістю можу сказати, що їхні буденні обіди набагато перевершують своїми стравами наші святкові бенкети. З цього можна зробити висновок, як вони поведуться під час справжніх оргій, що дуже урочисто серед них справляються. Правда, так чинять особливо великі магнати та інші урядники Корони. У дні, вільні од засідань сенату, коли у Варшаві відбувається сейм, влаштовують учти, вартість яких досягає п'ятдесят чи навіть шістдесят тисяч фунтів. Це дуже великі видатки, якщо зважити, що і як подають до столу. Тим паче, що в цьому краї не вживають ні мускусу, ні амбри чи перлин або вишуканих приправ до м'ясних страв, які в інших краях дорого коштують. Все, що подають, загалом приготовлене доволі невміло, у великих кількостях. Шкода, пов'язана з усім тим (йдеться про слуг та челядників, про що докладніше оповім нижче), збільшує їхні витрати. Отож, аби з однієї лише деталі ви склали собі враження

про все це видовище, скажу вам, а говорю з усією переконливістю, що не раз (я тримав у руках такі списки) на такому одному лише прийомі було битого скла на 100 талярів, хоча воно й не дороге, бо одна штука коштувала один су. Отож, коли розпочинається бенкет, спочатку сидить не більше чотирьох-п'яти панів сенаторів, з часом до них 108 приєднуються послы, які знаходяться при дворі; то була б невелика кількість гостей для такого великого видатку, про який я згадував вище. Але лічба гостей збільшується за рахунок шляхти, яка супроводжує кожного з названих панів. Звичайно, це вже є дванадцять-п'ятнадцять осіб, які складають товариство на 70—80 гостей; вони сідають за три зсунені столи, що творять подвійний прямий кут. У довжину ті столи мають понад сто кроків. Столи накриті трьома розкішними тонкими обрусами, а також повним позолоченим срібним сервізом. На кожній тарілці лежить хліб, вкритий маленькою серветкою, не більшою від носовичка; біля тарілки — ложка; ножі відсутні. Розміщені таким чином столи ставляться у великій просторій залі, в кінці якої, під стіною, знаходиться креденс із великою кількістю срібного начиння, обрамлений поруччям у вигляді невеликої галереї. Туди мають доступ лише ключник і челядники. На креденсі звичайно стоїть вісім чи десять стосів срібних таць і така велика кількість тарілок, що вони здіймаються на зріст людини, яка в цьому краї доволі висока. Навпроти названого креденса, над дверима, міститься театр, де перебувають музиканти — як ті, що грають на різних інструментах, так і ті, що співають. Їх не чути всіх одночасно, а лише починають скрипки; далі їм гучно вторить відповідна кількість корнетів. А коли вмовкнуть — звучить людський спів, мелодійні голоси дітей, яких найняли задля такої нагоди. Усі ці різноманітні звуки повторюються безперервно, тривають, аж поки не закінчиться бенкет. Музиканти їдять і п'ють ще перед початком гостини, бо далі (з обов'язку займатися тим, чим їм належить) не мають часу сідати за наїдки та напитки. Приготувавши таким чином усе, що потрібно, стіл накривають, закладають різноманітними стравами і тоді впроваджують до зали запрошених гостей. Посеред зали стоїть четверо шляхтичів — двоє з них тримає великий позолочений мисник, що має, певно, три ступні в діаметрі, а також подібного виробу жбан. Шляхтичі наближаються до високошанованих гостей, обмивають їм долоні і відходять. Далі до них приступає два інші шляхтичі,

які тримають за обидва кінці довгий, біля трьох ліктів, рушник, подають його тим панам, щоб вони витерли долоні. А далі господар разом із розпорядником сердечно приймають гостей, садять кожного за стіл відповідно до його становища та титулу. А коли вже посідали і готові гоститися, їх обслуговують три крайчі за кожним столом, частують стравами, приготовленими і приправленими за тутешніми рецептами. Одні приправлені жовтуватим соусом з шафрану, інші — червоним соком з вишні, який забарвлює соус у червоний колір; ще інші соком перетертої сливи, що надає соусові чорної барви. Інші страви плавають посеред сірого соку смаженої цибулі, перетертої через сито. Цей соус вони називають «грхсх». Усі ті м'ясива (кожне у відповідному соусі) нарізуються великими, наче кулі, кавалками, щоб кожен міг вибрати кусень на свій смак, бо вони не люблять їсти супи, котрі зовсім не подаються на стіл. Кожне назване м'ясо подається у тацях разом зі своїм бульйоном, а поміж тими стравами ще й різні м'ясні паштети. Кожен гість вибирає соуси за смаком, бо їх завжди не більше чотирьох, як ми вже про це говорили. Окрім того, на стіл подають також воловину, баранину, телятину, кури без соусу, дуже сильно, як ведеться в тому краї, приправлені перцем і сіллю. Зовсім нема потреби у сільниках, які навіть не кладуть на стіл. Як тільки одна з таць порожніє, з'являється друга, наповнена, скажімо, квашеною капустою із шматками солоного сала чи пшоняною або ячною кашею, яку вони споживають з великим апетитом так само, як і соус, приготовлений з кореня, що у них зветься хроном. Його труть і заправляють оцтом. Той соус дуже пікантний, має делікатний смак і нагадує муштарду; надається до свіжої чи солоненої воловини, а також до найрізноманітніших рибних страв. Коли спожили першу страву, а таці спорожніли, більшість м'яса з них поїдають не гості, а їхня челядь (про це докладніше розповім далі), згортають верхній обрус з усім посудом і кладуть чисті та 110 рільки. Далі подають другу страву, що складається з печеного м'яса — телятини, баранини, воловини, порізаної великими куснями, більшими, ніж півчверті тварини. Потім настає черга каплунів, курей, курчат, гусей, качок, зайців, оленів, сарн, диких кіз, диків та іншої дичини — куріпок, жайворонків, перепілок, різної дрібної птиці, якої тут дуже багато. Що ж до голубів, то тут їх ніколи не їдять, бо вони є рідкістю у цьому краї, так само, як кролі чи бекаси. Усі ці страви подаються безладно, змішуються одні

з одними, аби якось усе це врізноманітнити; до них також додають силусиленну салатів. Друга страва доповнюється ще легкою їжею з різноманітними фрікасе, скажімо, пюре гороху з великим шматком сала. Кожен гість бере собі шмат того сала і ріже на дрібні куски величиною гральної кістки. Поїдають усе це ложками разом із пюре, що вважається в них дуже смачною стравою; ковтають її, не пережовуючи. Ця страва має для них таке велике значення, що якби не подавали її до столу при кінці частування, то гості повважали б, що їх ошукано. Те саме з пшоняною кашею з маслом, з ячмінною, яку називають кашею, по-голландському «ґги», з макаронами із сиром, запеченими на маслі, а також стравою з гречаної каші — маленькими млинцями, які вмочують у тертий мак, розмішаний молоком. На мою думку, вони все це їдять для того, щоб повністю насититися, а потім добре спати. Коли другу страву, як і першу, зняли зі столу, подають десерт в залежності від пори року та місцевості; скажімо, встояне молоко, сир та інші страви, які в ту хвилину не годен достеменно собі пригадати. Ці всі страви та ласощі настільки різняться од наших найпростіших найдків, що не віддав би жодної страви за їхніх десять. Щодо цього, то поляки вельми від нас відстали. Але на рибних стравах вони розуміються чудово, бо крім того, що в них водиться багато гарної риби, вони так смачно її готують, додаючи різноманітні приправи, що навіть у найбільш пересичених гостей відразу ж з'являється апетит. У цьому вони переважають усі інші нації, і то не лише моя думка чи мій смак, але так стверджують усі французи та чужинці, яких вони частували; мають щодо цього однакову думку. Та хіба ж то не дивовижна страва? Приправляючи її, не шкодують ні вина, ні олії, ні різноманітних прянощів та коринфських родзинок, ні соснових зерен та всіляких інших приправ, з допомогою яких при набутому хисті можна ці страви приправляти навіть під час обіду. П'ють мало, щоб добре триматися у поході. А п'ють вони лише пиво, яке наливають у високі скляні глеки циліндричної форми вмістом півгорняти цих країв. У кухлі кидають зісмажені на олії хлібні грінки. Ми вже звертали вашу увагу на те, що після першої та другої страви таці зі столів збирають майже порожні, хоча гості й не їли багато; а це таки правда. Зауважте, що кожен гість має позаду себе одного чи двох слуг; подаючи свої брудні тарілки, аби їх поміняли на чисті, беруть із таць усе, що лишень їм подобається, і передають своїм слугам. А ті,

діставши м'ясо, збираються у гурт і відходять в один із закутків зали, немов у сховок, щоб його з'їсти, чи радше зжерти; при цьому зчиняється дуже неприємний та огидний шемріт, на який панове уваги не звертають, бо самі до цього спричинилися — такий в них панує звичай. Вже коли ті панове попоїли, не випивши багато, а слуги в тому чи іншому закутку зали зжерли все, що дістали від своїх панів, починають разом пити за своє здоров'я. Та вже не пиво, як перед тим, а власне вино — найкраще і найсмачніше на світі. Хоча воно й біле, але добре-таки червоніють від нього мармизи, а ще більшими стають витрати на таку учту, якщо через те вино якогось накоять лиха; кухоль такого напою коштує чотири фунти радше задля смаку, а не задля його дивовижності. А хто випив за здоров'я свого друга, подає йому такий же келих, наповнений таким самим вином, аби той також за його здоров'я випив. Роблять це самі, не вдаючись до слуг, бо їхній стіл заставлений великими срібними карафами та скляними пугарями, які швидко наповнюють і так само швидко випорожнюють. Тому через дві-три години, як почнеться 112 те приємне змагання, з почуттям подиву оглядаєш неймовірну кількість келихів, ЩО СТОЇТЬ перед кожним із них, не ймеш віри, як усе це можна зараз випити. Та й пугарі ці найрізноманітніших форм і видів — квадратів, трикутні, подовгасті, округлі; вони так швидко рухаються і переміщуються в найрізноманітніших напрямках, що не можу твердо сказати, що небесні світила більш хаотичні та невпорядковані в своєму русі, як те, що тут робиться через безумовні якості гарного і смачного білого вина. По чотирьох чи п'яти годинах тієї приємної і неважкої праці найбільш втомлені гості засинають, а інші, не спроможні більше затримувати в собі стільки рідини, виходять її віддати, щоб вернуться більш готовими до нових змагань. Інші ж починають вихвалитися своїми подвигами в таких самих, як тут, баталіях, яким чином зуміли стати звитязцями над своїми товаришами. Але все, що роблять ті панове, не можна порівняти з витівками їхніх слуг. Бо якщо і хаотично спожили велику кількість страв, то ще більш нестримні були щодо напоїв, випиваючи удесятеро більше вина, аніж усі гості. Поводять себе нечувано брутально, витирають масні і брудні тарілки у рідкісної краси шпалери або ж звисаючі рукави одягу їхніх господарів; не поважають ні своїх панів, ні їхнього гарного вбрання. А накінець п'ють так захланно і так багато, що ніхто вже не уникає

дії вина — ні пани, ні слуги, ні музиканти; всі вони п'яні. Однак ті, що пильнують срібний посуд, завжди настільки тверезі, щоб у міру можливості не випустити нікого з будинку, поки не зберуть усього срібного посуду. Але дворецькі, котрі не більш як інші ні на хвилину не стулили повік, часто не в змозі сповнити свій обов'язок; у більшості випадків після бенкету не вистачає декілька речей. Ось усе те, що мені підказує в цю хвилину пам'ять, що я бачив і чув у тому північному краї стосовно його розташування, населення, їхньої релігії, звичаїв та способу ведення війни. Якщо ж моя пам'ять, яка дотепер підказала мені все те, що вам оповів, нагадає ще якісь факти, гідні вашої уваги, неодмінно з усією щирістю виконаю свій обов'язок. Маю також надію, що ви милосердно вибачите мені, якщо виявиться тут щось не до вашого смаку. Вибачите моє невміння писати краще, бо вважав це негідним шевальє, який упродовж цілого свого життя перекопував землю, відливав гармати і стріляв порохом.

П'єр ШЕВАЛЬЄ

ІСТОРІЯ ВІЙНИ КОЗАКІВ ПРОТИ ПОЛЬЩІ⁵

З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 року. Київ 1993

Місцевості, що безпосередньо належать Туреччині, — це дуже важливий порт Балаклава, де споруджують кораблі та галери для турецького флоту. Це невелике селище, яке має сто чи найбільше двісті домів. Інкерман та Манкюп — це замки з поруйнованими містами. Найважливішими з міст є Кафа, колись Феодосія, яка за часів генуезького володіння була одним з найважливіших торговельних центрів Сходу; з того часу місто значно підупало порівняно до свого попереднього становища так, як це сталося з усіма місцевостями, що потрапили під оттоманське володіння. Все ж у цьому місті є п'ять чи шість тисяч домів. Мешкають тут греки, італійці, залишки генуезьких родин, вірмени, євреї, турки і татари. Більшість мешканців — це християни, які мають там сорок п'ять церков — грецьких, вірменських чи латинських.

---

⁵ Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl02.htm>

Таврійський Херсонес складається частково з дуже врожайних долин, а частково — з лісів та гір. Він багатий на різноманітне зерно, і чудові фрукти, а також на вина. Християни та євреї там займаються хліборобством, а татарські мешканці залишають рільництво своїм рабам, вважаючи цей рід праці негідним для себе. Що ж до інших татар поза Херсонесією, то вони ставляться до рільництва ще з більшим презирством, цінуючи ремесло пастухів та грабіжників. Їхнє багатство — це коні та стада, а також здобич і бранці обох статей, яких вони беруть у полон під час походів і віддають на продаж християнським та єврейським купцям у Кафі після того, як запасуться певною їх кількістю і хан правом першого вибору візьме собі тих чоловіків і жінок, яких захоче. Потім невольників забирають купці з Константинополя, Сінопа, Трапезунда та інших міст Сходу, особливо ж польських жінок та дівчат, яких везуть часом аж у Персію та Індію до гаремів тих країн, де вони дуже ціняться. Колись єгипетські султани купували мамелюків до війська з Таврії, добираючи їх з-поміж невольників, взятих татарами на Русі, Подолії, Московії та Черкесії. Однак після зруйнування Селімом цієї воєнної держави, ця торгівля з Єгиптом припинилася.

В обмін за приставлених невольників та худобу татари беруть від християнських та єврейських купців турецьких коней, зброю, тканини на одяг та інші потрібні їм речі.

Перекопські татари здебільшого середнього росту, міцні і ширококості; у них коротка шия, широке обличчя, малі, але дуже чорні та дуже виразні очі, смуглява шкіра та інші характерні риси, за якими їх можна легко розпізнати серед інших людей. До того [вони] загартовані для всілякої праці та тягот. З раннього віку матері купають їх майже щодня у воді з розчиненою сіллю, щоб зробити тіло міцним і загартованішим щодо непогоди. Я бачив, як польські жінки роблять так само, але вони задовольняються одною такою купіллю на тиждень. Татарські батьки дуже рано привчають дітей стріляти з лука, а в дванадцять — п'ятнадцять років їх забирають з собою на війну.

Татари, що живуть поза містами, одягнені в овечі кожухи, а на головах носять смушкові шапки.

Їх звичайна зброя — це шабля, лук та сагайдак приблизно з двадцятьма стрілами. Вони самі роблять цю зброю: лук — з кінських жил, колчан — з кінської шкіри, а вістря стріл вони прикріплюють невеличкими ремінцями з шкіри тієї ж тварини; з цих ремінців вони роблять батоги з властивою їм умілістю, якої досі лимарі Франції та Німеччини не змогли перейняти. Вони починають користуватися вогнестрільною зброєю і всі носять при собі також ножі та шила для направи кінської уздечки та сідла; ці сідла дерев'яні, і їх татари теж роблять самі. Вони мають кресала для добування вогню і бусолі, або сонячні квадранти для орієнтування у безлюдних степах, де немає ніяких битих шляхів чи стежок. Найзнатніші з них одягаються в різнокольорові сукна, мають бавовняну білизну, кольчуги, турецькі сідла та краще спорядження, яке вони купують у вірменських купців або здобувають на війні. Всі вони їздять верхи дуже швидко, міцно стискаючи ногами коня, так само як поляки, турки, араби та всі мешканці Сходу й Африки.

Меріме Проспер Богдан Хмельницький ...⁶

Через кілька днів після корсунської перемоги Богдан Хмельницький розбив свій основний табір у Білій Церкві, щоб зайнятися організацією війська та уряду. Він не захотів прийняти гетьманське звання, яке пропонували козаки, бо казав, що лише король може наділяти таким титулом. З усіх ознак військового керівництва він прийняв лише печатку Запорізького війська. Фактично він був визнаним проводирем не лише козаків України, а й усього руського народу, натхненного його славою і звитягами. Саме як такий регіментар він очолив раду 70-тисячного війська і, незважаючи на войовничий запал новобранців, переконав її відправити послів до Варшави для ведення мирних переговорів. Владислав помер 2 травня 1648 року, за два тижні перед Корсунською битвою. Вдаючи, що нічого про це не знає, Хмельницький написав йому дуже покійного листа, запевняючи у своїй відданості і прохаючи полегшити страждання співвітчизників. «Зуживши всі способи відстояти

---

⁶ Меріме Проспер Богдан Хмельницький в кн. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. С. 169-173.

свої права,— писав він,— козаки у відчаї взялися за зброю. Вони готові скласти її, якщо Ваша ясновельможність накаже, щоб з ними поводитися так, як цього заслуговують вірнопіддані Речі Посполитої». Закінчуючи листа, він благав короля якнайскоріше прислати на Україну королівських комісарів, які дізналися б правду і зарадили лихові, заподіяному свавіллям польських управителів. Одночасно Хмельницький одержав листа від брацлавського воєводи Кисіля, який, будучи православної віри, часто з прихильністю ставився до прохань своїх одновірців і був у сеймі немовби довіреною особою козаків. Кисіль дякував Хмельницькому за його миролюбні наміри, закликав прогнати геть татарів і обіцяв, що тепер уже скарги України будуть вислухані. Про 169 водячи переговори, Хмельницький прискорював військові приготування. З усіх сусідніх провінцій від Дніпра на Україну правували селяни, щоб вступити до війська Хмельницького. Стати козаками, тобто вільними людьми,— таким було бажання усього руського люду. Однак виглядало, що Хмельницький та старшина Запорізького війська більше клопоталися давніми козацькими привілеями, ніж звільненням селян, хоча перемога під Жовтими Водами та Корсунем пробудила у всіх південних провінціях прагнення до повної незалежності. «Геть панів! Геть чужинців! Дідівську вір у!» — таким був загальний клич там, де селянство належало до православної віри. Духівники разом з єпископами першими роздували вогонь повстання, закликаючи з амвонів до помсти гнобителям православної віри, тобто католикам і жидам. Професійні вояки-козаки, здобувши перемогу, не виявляли жорстокості до жовнірів, шануючи їхню відважність; зате українські селяни, збунтовані раби та релігійні фанатики ставали безжалісними, коли битва складалася на їхню користь. У той час, коли Хмельницький старався поповнювати свої загони досвідченими воїнами, на чолі повсталих кріпаків ставали відчайдушні та жорстокі авантюристи. Озброївшись косами, піками та ціпами, вони грабували поодинокі маєтки, безжалісно винищували католиків, жидів, які потрапляли їм під руку. Особливо ненависними для них були жиди. Звичайно, жид був інтендантом чи розпорядником польського пана. Він давав позичку своєму хазяїнові і за те мав дозвіл виснажувати селян податками. Руський люд приписував жидам усі зловживання, всі здирства, яких зазнавав. Його помста була жахливою. За

кілька тижнів був зруйнований не один замок, спалений не один маєток, зненацька захоплено і жорстоко пограбовано кілька міст. Найбільш жорстокі розбійники, мастаки на вигадування страшних мук, називалися гайдамаками — від татарського слова, що, мабуть, означає партизан. Звісно, козаки не допустили б до того, щоб ця невгамовна маса влилася в їхні ряди і прибрала їхнє ім'я. Якийсь 170 Морозенко, про якого ще дотепер згадують волинські селяни, вирізував довгі смуги шкіри на шиях польських та жидівських жінок, яких вони зустрічали; це називалося «дарувати червону стрічку». Один з полковників Хмельницького Ганжа покинув його військо й очолив повстанців Поділля. Підступно захопивши місто Немирів, він знищив усіх шляхтичів та шість тисяч жидів. Нестерівський замок, у якому знайшла захисток більша частина шляхетних родин Поділля, спробував чинити опір. На озброєнні в Ганжі було кілька гармат надто малого калібру, щоб пробити отвір у мурах замку. Однак гарматними пострілами вони нищили покрівлю будівель і безперервно виснажували захисників. Ті пішли на переговори і запропонували викуп. Гайдамаки відповіли, що погодяться на викуп лише зі сторони поляків, але не від жидів. «Вони є нашими кровними ворогами,— пояснювали гайдамаки,— і ми відступимо лише тоді, як ви дасте їх нам у руки». Повагавшись трохи, поляки ви» гнали жидів за мури замку. Нещасні ізраїльтяни, змирившись з такою долею, повиходили за захисні вали разом з жінками та дітьми, волаючи про кару господню на голови тих боягузів, які прирекли їх на смерть. Кажуть, що побоїще тривало три дні і супроводжувалося страшною жорстокістю. Втомившись од тієї різанини, бунтівники взяли в поляків викуп і забралися геть. Та на завтра з'явився якийсь інший ватага, довершив розорення замку і винищив решту його мешканців. Повстання в його огидливих оргіях швидко охопило все Подніпров'я, Волинь і Сиверію, що тоді належала до Польщі. Воно перекинулося і на Литву, незважаючи на енергійну протидію князя Яна Радзивілла. Повсюдно посполитий люд з однаковою жорстокістю карав шляхтичів, ксьондзів, та особливо жидів і єзуїтів. Один рабин, який описав страждання своїх одновірців у ті сумні часи, вважав, що число знищених жидів становило понад сто тисяч, не рахуючи тих, що змушені були втікати куди очі дивляться, конаючи по лісах чи на шляхах від голоду і холоду. Ще 171 дотепер у краях, що були свідками того великого

лиха, про це живуть згадки, вбрані слов'янською уявою у фантастичні барви, проти яких, здається, не завжди могли встояти сучасні історики. До імен славних гайдамацьких ватажків Ганжі, Небаби, Кривоноса та багатьох інших селяни додавали уявних монстрів — витворів того страшного вікопомного часу. Так, скажімо, в народних переказах розповідається про подвиги і злочини якогось татарського хана, Шолудивого Буняка — такого собі вампіра з іншого століття, який помер дуже давно, а тепер завдяки своїй незвичайній силі ожив. Казали, що під кожухом він ховав гниючий труп. Раз на місяць той вампір ішов до купелі, і тоді козак, який йому прислуговував, із жахом бачив, з якою почварою він має справу. Буняк неодмінно вбивав свідка, котрий міг би зрадити таємницю. Так тривало деякий час, поки його купальником не став син відомої ворожки, яка вміла розпізнавати вампірів. Вона вручила своєму синові хліб, замісений на власному молоці, і наказала почастувати ним отамана, коли той розпочне свою купіль. Тільки-но вампір з'їв той хліб, як одразу ж вигукнув: «Ти уникнув смерті! Тепер ми брати, бо спожили молоко однієї матері. А я — пропав!». І справді, в першій же битві він загинув і більше не оживав. Ця фантастична розповідь свідчить про існування названого побратимства, яке в ті часи було у великому пошанівку в південних слов'ян. Воно освячувалося і ще дотепер освячується релігійним ритуалом грецької церкви. Здається, воно могло існувати також і між людьми різного віросповідання, бо кажуть, що Хмельницький та один із братів кримського хана називали себе побратимами, себто названими братами. Безжальна жорстокість гайдамаків позбавила польську шляхту ореолу гідності. Шляхта втікала перед спустошливим потоком, навіть не намагаючись чинити йому опір. В українських воєводствах більше не було регулярного війська, а поодинокі магнати, опинившись в ізоляції та ворожому оточенні, не вміли або ж не могли зібратися 172 з силами. Кожен шукав захисту в якомусь великому місті. Князь Ярема Вишневецький, що був одним із найзаможніших магнатів того часу, перший показав зразок опору і відважно став перед повстанцями. Власник величезних наділів на Україні, Волині і в Червоній Русі, він вже віддавна викликав до себе ненависть з боку грецького духовенства та селян надмірною ревністю новонаверненого католика. Його батько помер у грецькому обряді. Ярема будував костьоли, допомагав кляшторам,

фінансував релігійні місії. То була цілеспрямована людина, герой Середньовіччя, сповнений непохитних переконань. Ніщо не могло звернути його з обраної дороги і від того, що він вважав своїм обов'язком. Був немилосердний до своїх нещасних підданих. Руські селяни завжди бачили його суворим, часто жорстоким. Він хотів бути справедливим (вважав, що є таким) до підлого роду, який ненавидів, зневажав як рід огидний і єретичний. Поступитися вважав похливістю та безумством, так, немовби мав поступитися примхам норовистого коня. Ніколи б на це не погодився, навіть якби мав пролити море крові. Більше того, кров простого люду для нього була ніби водою, а свою власну завжди радо проливав за свій гонор, свій край і свої шляхетські права...

***ЗБІРНИК КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ: Густинський, Самійла Величка, Грабянки*⁷**

Про Будівництво козацьким військом у гирлі рік Самари міста

Новобогородицького; так само про Будівництво іншої фортеці в Кам'яному Затоні; про причини, навіщо ці міста побудовано; про запорозьке невдоволення від того Будування і про розорення цих міст; про лист київського митрополита до руського воєводи зі скаргою на Шум 'янського.

Року від створення світу 7196, а від пришествия в світ будівничого слова божого 1688 року. Великі государі Іоанн та Петро Олексійовичі зі своєю сестрою, великою государинею царівною Софією Олексіївною, всієї Росії самодержці, знамірилися, з огляду на свій союз, чинити военний промисел на Крим. Але розсудили спершу за краще побудувати на Самарі місто, щоб складати в ньому не тільки потрібні військові хлібні припаси, але й гармати та інші всілякі припаси й тяжарі, щоб, повертаючись від Криму, не возити всіх тих військових тяжарів у внутрішні міста своєї держави, а лишати їх у тому новозбудованому місті Самарському для прийдешньолітньої воєнної кампанії. А бажаючи до решти виконати той свій монарший замір, прислали після Водохрещі через нарошного свого посланця в поважній своїй грамоті такий свій указ до гетьмана Мазепи, щоб він, гетьман, готувався з усім малоросійським військом

---

⁷ <http://history.org.ua/LiberUA/966-578-147-2/966-578-147-2.pdf>

до раннього походу для будівництва нового міста на Самарі. Гетьман тоді, виконуючи той монарший указ, розіслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися в такий похід на п'ять місяців. Як тільки настала після зимових невчасів весна з красними квітами й травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній окольнічий і севський воєвода Леонтій Романович Неплюєв, і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, одначе віддалік од Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град. Його будувало впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало. В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воєводи з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста, що сталося в 1711 році. В те місто щоліта відправлялися малоросійськими підводами численні господарські харчові припаси. Коли ж будували те місто, то прислано було від монаршого лиця якогось значного посланника, щоб оглянув міське будівництво. Той посланець подав тоді гетьману монаршу похвальну грамоту за службу, приніс також од їхньої царської пресвітлої величності йому ж, гетьману, з генеральною старшиною та полковниками значні подарунки, за які при чесній відправі був ударований од гетьмана й усієї старшини немалою золотою сумою.

Про козацьку війну з поляками в роках тисяча шістсот сорок восьмому і в тисяча шістсот сорок дев'ятому.

... Примас, не дочекавшись, відповідно до своєї з іншими начальниками постанови, вчиненої на першому сеймі, жадного охочого збору і стягнення війська, склав другу конвокацію й сейм, на якому мали обрати когось і на королівську гідність.

Однак тоді так і не змогли нікого обрати, а попридавали лишень до кожного з трьох постановлених рейментарів по чотири комісари та, щоб якось покрити першу свою помилку, що проминули рейментарством князя Вишневецького, пошанували його тою ж гідністю четвертим, забувши ту давню приповідку, що де два господарі в одному дворі, там жадного не матимеш порядку; отож і не треба було ставити у війську так багато рівних поміж себе командирів. А після відправи того сейму поз'їжджалися, також для ради, в Збараж подільський воєвода, коронний хоружий Конецпольський, Калиновський з трьома тисячами жовнірів, Потоцький, чолованський вепр, волинці й люблінці⁹⁸ зі своїм полковником, які хоч мали розпорядження від рейментарів їхати до них під Глиняни, однак не послушали того наказу і постановили йти до обозу з князем Вишневецьким. А поки вибралися з того з'їзду в Збаражі, прийшла до них із Поділля звістка, що Кривоніс опанував уже значну фортецю Бар, яка була найкраща з-поміж усіх інших і мала в собі багато гармат та всіляких військових припасів. А щоб вони не дісталися козакам, згаданий хоружий лишив там полк своїх жовнірів, які так наприкрилися невзабарі своїм перебуванням тамтешнім обивателям, що через це наприкрення ті не були до них прихильні, тому жовніри змушені були звідти виступити, а на їхнє місце ввійшли в місто королевичеві німці, частину яких Потоцький, що був там, у замку, виправив на сторожу до брам. Зараз же приспів туди зі своїми козаками й Кривоніс і тільки-но зупинився під містом, поглядаючи на вал, де б ліпше пустити штурм, як міщани самохітно відчинили йому брами, куди він з козаками й забрався. Спершу козаки витяли до ноги німецьку піхоту, що була на сторожі, а потім побили й ляхів, скільки їх там було, вишукавши з походнями й каганцями по склепах, льохах та ямах. Було їх там побито разом із жидами та пораненими поляками, що зібралися туди з України, п'ятнадцять тисяч душ¹⁰¹. Замок же після того, як козаки вступили в місто й вибили там ляхів та жидів, не здався і ще не зараз був здобутий. Він хоч і мав вал та добрі окопи навколо, однак у ньому замкнулося лише двісті чоловік згаданих німців, а всі інші були при них руські люди. Спершу ті німці боронилися не без шкоди для козаків, а потім козаки тихцем забралися в замок зі ставу, що був там із тилу, і всю ту німецьку піхоту вирубали, окрім одного Потоцького, якого взяли в неволю і зберегли живим; разом із

ним козаки позабирали гармати і всі костельні скарби та й пішли були звідтіля під Кам'янець-Подільський, де довго не барилися, бо фортеця здалася їм важкою до здобуття, і зразу від неї відступили. Ото такі новини прийшли в Збараж до князя Вишневецького з іншими. Вирішив він не баритися, поблагословив порадами княгиню й всіх своїх домашніх і по тижневому відпочинку, сівши на коні, вибрався з іншими до Чолганського, а її, княгиню, виправив до Білого Каменя. З Чолганського прибув він до свого обозу і застав там більше, ніж було, як від'їздив, зібраного війська, прибувало воно й далі; військо це зумисно проходило збоку від гетьманів і прилучалося до обозу Вишневецького. Та й всі інші поляки й жовнірство відзивалися до того, що, крім нього, не хочуть знати й мати інших гетьманів, зобов'язуючись віддавати йому послушенство в усьому, куди б замислив їх вести й радити. Але князь, запобігаючи, щоб не виросла на нього гірша зненависть від гетьманів та інших і з того не постало більше яке для Польщі зло, подякував їм за зичливу милість, що так відізвалася до нього, й, упросивши з собою в компанію київського воєводу, послав до Глинян, де знісся з гетьманами, хоч мав проти них уразу, але притлумив її і сам з усім прибраним військом піддався під їхню команду. За його прикладом були побуджені схилитися під начало тих рейментарів й інші, і зібралось їх так багато, що лише найздібніших до бою та воєнної оказії налічувалося більше тридцяти тисяч, не рахуючи тих людей, які були при караванах та численних возах і мали при собі, за старожитнім звичаєм, мушкети й іншу зброю: вони перевищили собою те тридцятитисячне число втричі. А всі вони були при золоті й сріблі, при тарчах, пуклярах, рондах, фордгах, бунчуках, палашах, концерях, столових кріденсах та інших спеціалах, а доки з'їхалися до них придані рейментарі й комісари і полагодили все, що було в них несправного,— аж любо було дивитися на таке парадне військо, багатшого над яке у зброї й конях та всяких вищеозначених достатках Польща ніколи не бачила. Й не відала вона, що все те багатство має поміняти на подрані кипдяки та сермяги, ремінні вуздечки, конопляні оброті й ремінні козацькі попруги, і сподівалася цим урядженням та багатством застрашити козаків, але тим більше повабила їх до відваги проти себе.

*Афанасьєв-Чужбинський Нариси Дніпра*⁸

Моє перебування у Косоуцах і щоденні прогулянки до порога не могли не викликати поголосок - особливо серед місцевих євреїв, які у кожному приїжджому, а тим більше з Петербурга, що трапляється там дуже рідко, бачать особу, наділену різними повноваженнями. Двоє чи троє з них приходили до мене в Косоуци з проханнями, а один - із офіційним доносом на місцеву владу; але як скаржникам, так і донощикам я рішуче заявив, що заняття мої мають зовсім інший характер і що я не маю жодного права до чогось втручатися.

Якось надвечір я вирушив до порога один, щоб посидіти з сигарою на прибережних каменях, а потім обійти околицю, аби відшукати місце, де таборився Тиміш Хмельницький зі своєю валкою. Майже на півдорозі між Косоуцями і Сороками я натрапив на якісь шанці. За всіма ознаками, як я переконався згодом, це й було місце, яке я шукав, тому що Хмельницький ніде б не міг краще стати укріпленим табором. Не встиг я сісти перепочити на валу, як до мене стежкою піднявся вродливий, середнього віку єврей і поштиво мені вклонився. Він говорив російською доволі неправильно, почасти з польським акцентом, почасти зі своєрідним порядком слів у реченнях, але говорив жваво та зрозуміло для мене. Звичайно, він титулував мене як особу, що, на його думку, займає неабияке місце у службовій ієрархії, й не лише не захотів сісти зі мною поряд, а навіть попри всі мої прохання не зважувався вдягти шапку. Єврей ніколи одразу не почне розмови про справу, тому із чверть години ми обмінювалися загальними фразами. Нарешті я дочекався.

- Ви прислані з Петербурга? - запитав він.

Я відповів ствердно.

- У справі водного сполучення?

- Чому ти так думаєш?

- Ви щодня ходите до порогів, розмовляєте з лоцманами...

---

⁸ Режим доступу: http://www.derev.org.ua/knyzhky/afan-chuzhb_dnister_uryvok8.htm

Я зрозумів, що моєму новому знайомому відомі найменші подробиці мого побутування.

- І все ж таки я не перебуваю на посаді у відомстві шляхів сполучення.

- Бачите, ми не можемо зрозуміти - навіщо ви, власне, приїхали.

- Якби ти запитав мене раніше, я б одразу задовольнив твою цікавість.

Приїхав я подивитися - як живе простий народ, як на Дністрі ловлять рибу, які на ньому плавають судна...

- А стосовно євреїв? - запитав мій співрозмовник, хитрувато підморгуючи правим оком.

- Спостерігаю за береговими мешканцями, і євреями зокрема.

- Так.

І єврей зам'явся, вочевидь, воліючи поставити якесь дражливе запитання.

- У нас, я вам скажу, немає жодної контрабанди, - сказав він раптом, дивлячись мені просто в очі, - тому що тут кордон дуже далеко. В Аккермані та Бендерах ще бувають випадки, а наше містечко - осторонь. Ми більше промишляємо хлібом, тютюном...

Я мимоволі засміявся.

- Скажи, будь ласка, чому тобі спало на думку говорити зі мною про контрабанду? - запитав я.

- Бачите, на нас, євреїв завжди падає підозра, що ми ведемо заборонену торгівлю.

- Тому що й справді євреї успішно займаються контрабандою в Липканах, Хотині, Бричанах, Сокирянах...

- Можливо, тільки не у нас.

- Нарешті, якщо й у вас, що ж мені до того.

- Даруйте, вам можуть наговорити бозна-що. Знаєте, що я вам скажу: як я бачу, ви особа поважна...

- Не знаю, чому ти вбачаєш у мені поважну особу, але даю тобі чесне слово, що не маю жодного доручення переслідувати контрабанду, і більше того - я зовсім не перебуваю на службі.

- Не перебуваєте на службі? То що ж вас привело в нашу сторону?

- Я вже казав, що оглядаю береги Дністра.

- Тут нещодавно оглядав один полковник, так він плів човном і ні до чого не торкався. Йому лише подавало записки начальство - скільки, скажімо, у повіті хліба, скільки відправляється суден...

- А я ніколи не прошу у начальства жодних записок.

- Тобто ви самі хочете знати, тільки запевняю вас, що у нас немає контрабанди. Гріх буде сказати, щоб іноді не проскочив якийсь фунтик чаю... Але тут ніхто не займається цією торгівлею.

- Запевняю тебе, що якби й ціле місто займалося, мені до цього геть байдуже.

- А з порогом що ви думаєте робити?

- Я думав би розчистити його порохом.

- Ми чули, хоч не знаю напевно, ніби його хочуть обійти каналом.

- Як на мене, це дуже складно.

- Дозвольте вам доповісти: поріг висадити в повітря недовго, і тут підряднику не буде жодної вигоди. А копати канал - все-таки бідна людина щось заробить.

- Але ж ґрунт кам'янистий.

- Тому й робота важка, задешево взятися ніяк не можна. І якщо вам доручено оглянути поріг, то ми би просили вас доповісти про справу саме так - що канал для державної скарбниці вигідніший. Адже це у ваших руках, - додав він із багатозначною посмішкою.

- Значить, ти не від того, щоб отримати підряд?

- Поторгуватися можна. А ви повірте, що наші знають свою справу, - сказав єврей, помахуючи кашкетом.

- Тобто, яку справу?

- Отож, ви лише виведіть план, щоби канал вийшов довший, а підрядник не постоїть...

- Значить, людина бувала...

- На світі всяке буває. А ви, я вам скажу, не вірте лоцманам: вони говорять, що з порогом нічого не потрібно робити. Звичайно, бо мають з нього заробіток.

Як я не намагався переконати єврея, що він помиляється щодо мого відрядження, - він наполягав на своєму і готовий був запропонувати мені попередній хабар, аби лише схилити мене на свій бік.

- Щоб завершити цю розмову, - сказав я йому, - маю зазначити, що я добре розумію, на що ти натякаєш. Але претензій не маю, адже ви звикли діяти таким чином - горбатого й могила не виправить. Кажу тобі востаннє, як чесна людина, що я не маю жодного доручення щодо дослідження контрабанди і щодо розчищення порогів. На мої описи ані міністерство фінансів, ані відомство шляхів сполучення, можливо, не звернуть жодної уваги, тому що я відряджений морським міністерством, і праці свої висилаю у "Морський збірник".

- Та ваше слово багато важить.

- Ти дуже помиляєшся: моє слово не значить нічого. А ось якщо ти будеш такий добрий і розповіси мені про торгівлю лісом, хлібом чи тютюном, розповіси, як це все тут робиться, я буду тобі дуже вдячний.

- А на плані ви як покажете: чи вигідніше зірвати поріг порохом, чи рити канал?

- Плану я робити ніколи не буду, тому що не вмю, а про розчищення порога скажу, що найзручніше прибрати камені порохом.

Єврей подивився на мене не дуже привітно.

- У такому разі вибачте мені, що я вас потурбував.

- Нічого, шановний.

- Ви і в Сороки приїдете?

- Я думаю, завтра ж приїду.

- Ну, прощайте. Я йшов у справах до Ямполя та завернув побалакати.

- Дякую.

Єврей квапливо спустився із шанців, і потім я вже ніде його не бачив ані на стежці, ані над Дністром, ані на крутосхилі.

Тим часом почало вечоріти, і весь захід облило яскравим пурпуром. Увечері весь Дністер немовби одягнувся в розкішну золотисту тканину. Спускаючись з гори, до нього підходили на водопій стада й наповнювали околицю доволі дикими голосами.

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДІАСПОР В УКРАЇНІ

Грецька архітектура

Історія Херсонеса є частиною історії Давньої Греції, Давнього Риму, Візантії, Київської Русі. Адже саме тут, у Херсонесі, згідно з літописними даними, відбулося велике Таїнство – Хрещення Київського князя Володимира, який потім поширив християнство на всю Київську Русь...

*Херсонес Таврійський*⁹ — давньогрецьке поселення на території Північного Причорномор'я. Засноване вихідцями-колоністами з Давньої Греції у VI столітті до н. е., місто стало важливим політичним, економічним та культурним центром регіону. У 2013 році археологічну пам'ятку внесли до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

⁹ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://ukrainaincognita.com/mista/khersones-tavriyskyy-yunesko>

*Каплиця Боїмів*¹⁰ — пам'ятка сакральної архітектури у Львові, одна з найкращих пам'яток пізнього Ренесансу у Львові. Каплиця збудована в 1609–1615 роках (за іншими даними у 1606–1615 роках) над фамільним гробівцем родини львівських патриціїв угорського походження Боїмів. Каплицю побудовано на території тогочасного міського цвинтаря, поблизу Латинського собору. Усипальницю для родини замовив і розпочав Георгій Боїм, а завершував його син Павло Боїм. Всього в каплиці поховано 14 осіб з роду Боїмів.

*Костел і монастир бернардинів у Львові*¹¹ — культовий комплекс ченців Бернардинів (прийнята в Речі Посполитій назва францисканців-обсервантів, зведений в першій половині XVII ст., в стилі італійсько-голландського маньєризму. Початки

¹⁰10 Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Каплиця_Боїмів

¹¹11 Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_і_монастир_бернардинів_\(Львів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_і_монастир_бернардинів_(Львів))

францисканців пов'язані з діяльністю Франциска Ассізького (1181—1226). До Львова Бернардини вперше прибули в 1460 році на запрошення Андрія Одровонжа, воєводи руського.

*Домініканський собор*¹², тепер греко-католицька церква Святої Євхаристії – велична архітектурна пам'ятка пізнього бароко з оригінальним скульптурним оздобленням. Монастир домініканів на цьому місці заснували ще у XIII столітті на прохання дружини українського князя Лева Даниловича, угорської принцеси Констанції, яка була католичкою і на чужині тужила за своєю вірою. Від XV і до середини XVIII століття тут стояв костел, збудований у готичному стилі.

---

¹² ¹² Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://viv.travel/ua/places/attractions/dominikanskii-sobor?srsId=AfmBOooQqa9Bsp8Nj0CaFC7VsoPVqCWXGz9BxWpHVbdnVeY9yu4f3eZi>

Менонітська архітектура

*Колишня протестанська церква менонітів*¹³ розташована попри дороги с. Кутузівка, Запорізька область. Будівля храму зараз служить притулком для жінок.

Перша церква була зведена 1831 року, той храм, що бачимо сьогодні - датується 1892 роком. Храм побудований з червоної добротної цегли, з використанням елементів стилю неоготики (просторове рішення, стрільчасті з лукоподібними вікнами, псевдоконтофорси), притаманному архітектурі католицьких храмів кінця XIX ст. - початку XX ст. Церква була побудована скорше як базиліка. Дах вкривала глиняна черепиця. У 1920 році з приходом Радянської влади церкву закривають, а приміщення деякий час використовують як зерносховище. З часом будівля занепадає.

До 1999 року церква була у край незадовільному стані і лише завдяки старанням Франка та Нетті Дік (Frank and Nettie Dusk) та з канадських пожертвувань церкву вдалося відновити: поставлені двері та вікна, та відновили їх декор, будівля храму отримала новий дах.

---

¹³ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу <https://landmarks.in.ua/oblast/zaporizka/kutuziva-petershagen>

«Замок» К. Вальман¹⁴, виконаний в югендстїлі – німецькій трактовці модерну, ідеально вписався в ландшафт крутого схилу балки. З боку він нагадував французьке шато. Його складний багаторівневий дах з високими димарями був видний здалеку. На жаль, в радянські роки він був перебудований і покритий шифером. Але і в такому вигляді будівля є справжньою окрасою селища і міста. У комплекс «замку» входить і флігель більш стриманої німецької архітектури.

К. Вальман отримала в Німеччині диплом вихователя дитячого садка і планувала приміщення першого поверху облаштувати саме під дитячий садок. Однак мрія залишилася мрією. За часів Української революції будівельні роботи призупинилися і були закінчені лише в 30-ті роки. Тоді в приміщеннях «замку» розмістили квартири для вчителів місцевої школи.

---

¹⁴ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <http://zotic.zp.ua/zamok-k-valman/>

Слухачі курсу "Європейські діаспори України" на екскурсії до будинку Бергманів с. Солоне, Дніпропетровська область. Літо 2024 р.

*Комплекс будівель садиби братів Бергманів*¹⁵ у селищі міського типу Солоне є рідкісним зразком садиби німців-менонітів, зведеної у другій половині XIX століття в стилі еkleктики неоготичного напрямку.

В 1862 році частину земель Солоного (тодішньої Енгельгардівки) придбала менонітська родина Абрама та Сюзани Бергман із Західної Пруссії. Їхні сини Герман та Абрам між серединою 1870-х і початком 1890-х років побудували два садибних будинки з обох боків штучного ставка, що перерізає село на дві частини.

Під час московсько-більшовицької навали майно садиби розграбували, а власників розстріляли. За радянських часів у будинку Бергманів розміщувалися органи влади, згодом палац піонерів та бібліотека.

З 1992 року частину приміщення займає Музей історії Солоного, заснований у 1976 році. Фонди музею налічують 2000 експонатів. Зокрема, експозиція розповідає про історію родини Бергманів та їхній внесок у розвиток економіки регіону.

Будинок садиби братів Бергманів є пам'яткою архітектури місцевого значення. Будівля потребує реставрації.

---

¹⁵ Фото Валерії Лавренко, Інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://travels.in.ua/uk-UA/object/5083/budynok-berhmaniv-muzey-istoriyi>

Будівля менонітської школи для дівчат колонії Розенталь¹⁶, нині - загальноосвітня школа. Будівля побудована в 1904 році в стилі модерн з елементами голландського ренесансу та пізнього бароко. Її головний фасад здорово нагадує будівлі Північної Європи, які стоять на берегах каналів. Будівля має історичну цінність: в 1910 році тут була заснована перша в Російській імперії природоохоронна організація – Хортицьке товариство охоронців природи.

*Хортицьке педагогічне училище. *Lahrer-seminar*,¹⁷ зведений менонітами у 1913 році.*

¹⁶ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://discover.ua/locations/zdanie-menonitskoy-shkoly-dlya-devochek>

¹⁷ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/-1625060622.html>

Молитовний будинок менонітів. Зараз спортзал школи в с. Миколайполе, Запорізької області. У 1870 рік німцями–колоністами було засноване поселення Ніколайфельд, зараз це село Миколайполе. Німецька забудова досить типова – зазвичай всі будинки розташовані уздовж однієї вулиці, «під лінійку». У ряді йде колишній молитовний будинок, школа, житлові споруди.

Житлові будинки в с. Миколайполе, Запорізька область¹⁸

¹⁸ ¹⁸ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://ua-travels.in.ua/2017/05/18/marshrut-bilya-zaporizhzhya-slidami-menonitskix-kolonij-pridniprovya/>

Німецька архітектура

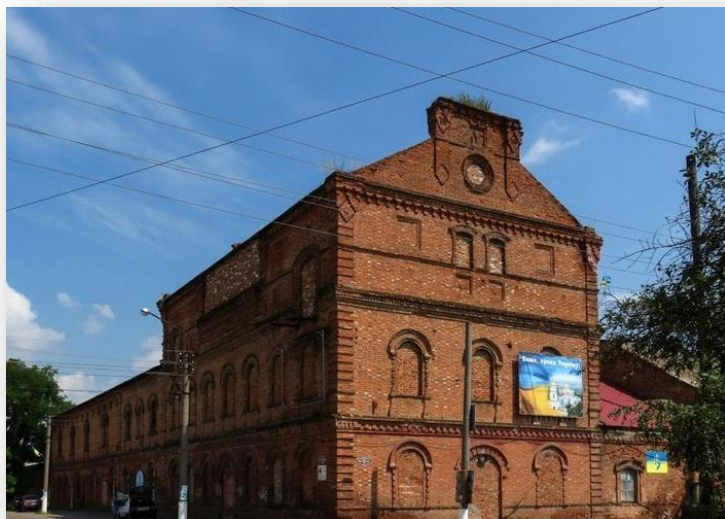
Кірха німців в Запоріжжі¹⁹.

Німецька кірха в Терсянці — зведена на гроші громади, а до складу комісії з будівництва входили місцевий пастор Фрідріх Гаман, староста Шнайдер, поміщик Мюллер та інші. Очолив комісію архітектор Туровець. 5 червня 1911 року відбулося урочисте відкриття церкви, яка діяла до осені 1934 року. Останній пастор був заарештований і розстріляний, німецькі сім'ї переселили до Казахстану. У приміщенні церкви влаштували кінотеатр, переобладнавши інтер'єр споруди під кінозал — звели сцену, облаштували фое та підсобні кімнати. Зовні ж споруда має той же вигляд лютеранського храму. Потім тут був сільський будинок культури.

Млин Шредера «Надія».

Збудований в 1894 році. Гуляйполе.

Запорізька область.²⁰

¹⁹ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <https://zprz.city/news/view/kultovi-sporudi-zaporizkoi-oblasti-nimetska-kirha-ta-molitovnij-budinok-menonitv>

²⁰ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Гуляйполе#/media/Файл:Млин_м._Гуляйполе,_Запорізька_область.jpg

Фабрика Шульца. Долинське, Запорізька область²¹.

У книзі «Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього», згадується, що фабрику звали між 1880 та 1885 роками. На ній виробляли різне сільськогосподарське обладнання, зокрема віялки. 1893 року фабрика стала називатися «Д. Б. Шульц і Ербен», бо з ним почали працювати сини співвласника заводу Петера Копа, після того як Дітріх одружився із його вдовою.

1908 року добудували будинок контори, того ж року Дітріх помер і його син, Петер Д. Шульц, став керувати. Близько 1910 року додали другий поверх до південного крила. Орієнтовно тоді ж звали вежу на переході між корпусами. З 1914 року власником фабрики став Якоб Д. Шульц, молодший брат Петера. Пізніше фабрику націоналізували.

---

²¹ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Фабрика_Шульца.jpg

*Євангелічно-лютеранська церква Святої Катерини*²²— лютеранська церква у місті Дніпрі. Вона є першою відродженою кірхою на території України. Потреба у церкві виникла з організацією 1852 року німецької лютеранської громади у губернському місті Катеринославі. Побудована в 1865-66 роках у стилі класичної готики.

Грецька архітектура

*Грецька Всіхсвятська церква*²³ збудована в 1760–1805 роках. Наприкінці XVII століття в Ніжині проживало багато греків і грецька громада захотіла мати свій православний храм, де служби проводилися б грецькою мовою. У 1680 році

²² Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: : https://uk.wikipedia.org/wiki/Кірха_Святої_Катерини_%28Дніпро%29

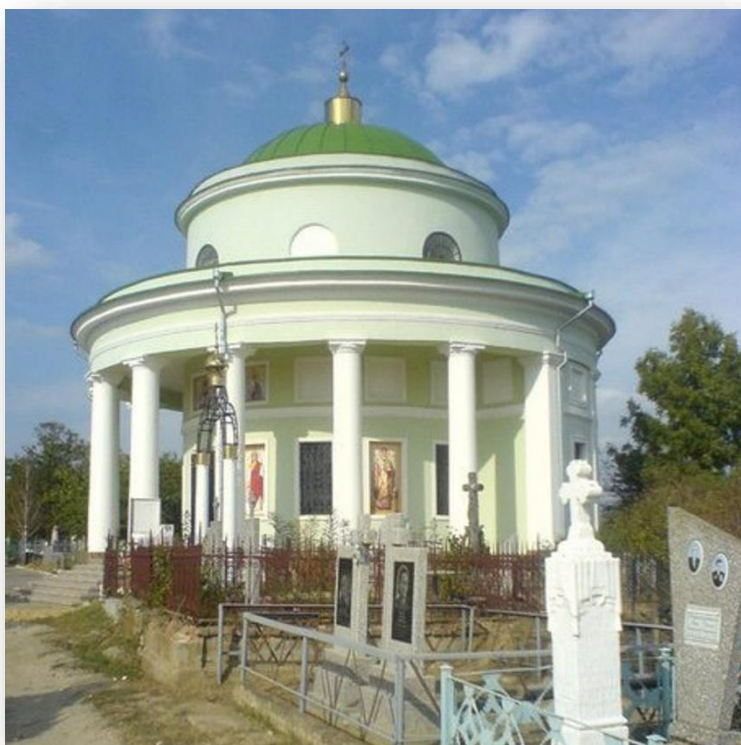
²³ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: <http://s://vandrivka.com.ua/grejska-vsivsvyatska-tserkva-m-nizhin/>

розпочалося будівництво Михайлівської церкви, а в 1692 році будівництво дерев'яної Всіхсвятської церкви на місці якої згодом збудували муровану церкву. У 1760-х роках замість реконструкції наявного храму було вирішено закласти новий. Спочатку зробили великий підвал і ще деякі елементи, але внутрішні суперечки в грецькій громаді фактично заморозили будівництво на десятки років. У 1800 році до будівельних робіт залучили чернігівського архітектора Антона Карташевського, який у 1805 році завершив спорудження Всіхсвітської церкви.

Болгарська архітектура

*Церква Святого Митрофана в Болграді*²⁴ - храм-усипальниця генерала Івана Інзова, опікуна іноземних поселень на території Бессарабії, яку російська імперія завоювала у 1806-1812 роках.

Особливу увагу генерал Інзов приділяв становищу болгарських переселенців, якими було засновано Болград. Зокрема, його стараннями болгар зрівняли у правах із німецькими колоністами.

Ще за життя Інзов висловив бажання, "щоб прах його після смерті лежав у Болграді". Цвинтарна церква-ротонда святителя Митрофана була побудована в 1840-1844 роках. Після смерті Інзова в 1845 році в Одесі жителі Болграда на своїх плечах пішки перенесли труну з його останками до Болграда і поховали в Митрофанівській

²⁴ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу : <https://travels.in.ua/uk-UA/object/3420/tserkva-svyatoho-mytrofana-mavzoley-henerala-ivana-inzova>

церкві, яка стала мавзолеєм Інзова. У храмі зберігається реставрований катафалк Інзова, який так і не використовувався за призначенням.

Болградська гімназія імені Г. С. Раковського — гімназія в місті Болград Одеської області.²⁵

1858 році в місті відкрилось училище, яке згодом, 1 травня 1859 року, було реорганізовано у гімназію імені Кирила і Мефодія. Першим директором гімназії став болгарський вчитель Савва Радулов. У 1878 році в ній вчителювало 50 осіб. Відповідно до навчального плану в гімназії вивчали болгарську, румунську, латинську, слов'янську, французьку, німецьку мови, історію, астрономію, малювання. Керівництво гімназії приділяло велику увагу питанням сімейного виховання. Це був перший болгарський середній загальноосвітній заклад, вона перетворилася на культурно-освітній центр болгарського відродження. В її друкарні видавалися підручники, журнали, газети та інша література.

---

²⁵ Фото та інформацію про пам'ятку взято з ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Болградська_гімназія_імені_Г.С._Раковського